

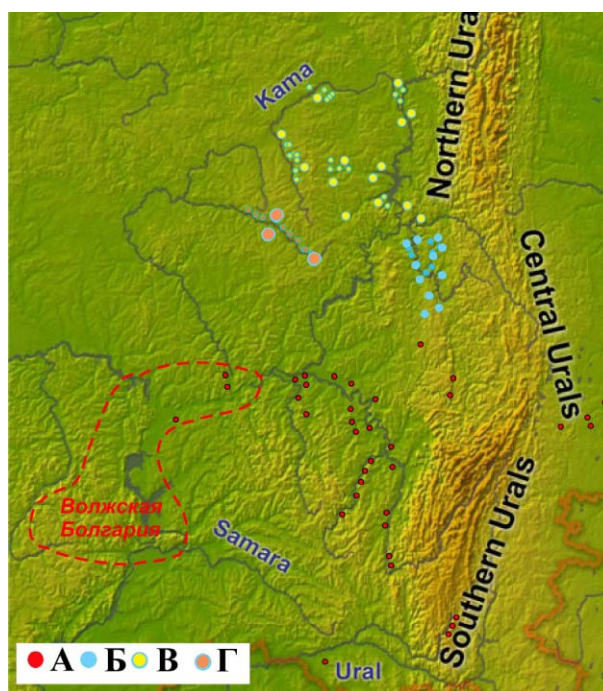
KORAI MAGYAROK AZ URÁL NYUGATI ELŐTERÉBEN¹

ANDREJ MIHAJLOVICS BELAVIN* – ANDREJ VASZILJEVICS DANYICS** –

VLAGYIMIR ALEKSZANDROVICS IVANOV***

Az oroszul *Preduralje* (*Предуралье*) néven ismert földrajzi egység – az Urál nyugati előtere – alapvetően a Káma és a Pecsora folyó völgyét foglalja magába. Ez a terület képezi a Kelet-európai-síkság keleti határát és egyben ez az Oroszországi Föderáció egyik leggyönyörűbb szeglete is. Ez az észak–déli irányban elterülő vidék képez átmenetet a Kelet-európai-síkság és az Urál hegylánc között. A tájegység közigazgatásilag a Komi Köztársaság egy részét, a Permi határterület és Baskíria nagyobb részét, Udmurtföldet, továbbá az Orenburgi terület nyugati felét fedi le.

Az Urál nyugati előterének északi részén a Pecsora-medence területén, délen többek között a Felső-kámai-hátság és a Bugulma–Belebeji-hátság húzódik. Nyugati irányban a hegység magassága a Kelet-európai-síkság részét képező Orosz-síkság felé haladva fokozatosan csökken. Az Urál egyébként sem kifejezetten magasán fekvő gerincei és lankás hegyvonulatai a hegység nyugati előterébe érve dombháttákká és hátságokká szelídülnek. A terület bővelkedik a különböző méretű bővizű folyókban és kisebb tavakban. Az Urál nyugati előterének nagyobb részét tűlevelű erdők borítják, a tajgától délre lombhullató erdők találhatók, a távoli északi területek a tundra, a déliek pedig a sztyeppi övezetbe tartoznak. A régió még megmaradt füves sztyeppi területein fátlan növénytakarások képeznek

1. kép. Régészeti kultúrák az Urál nyugati előterében (Kr. u. I. évezred). A: A kusnarenkovói és karajakupovói kultúra temetői és erődített települései; B: A nyevolinói kultúra temetői és erődített települései; B: A lomovatovói kultúra lelőhelyei; G: A polomi kultúra temetői

sokszínű, gazdag növénytakarót. Az északi tajga és a déli sztyepp között festői szépségű erdős sztyeppi zóna húzódik. A térség éghajlata az Urálontúlhoz ké-

* Пермский государственный гуманитарно-педагогический университет, г. Пермь, ул. Сибирская, 24; Пермский федеральный исследовательский центр УрО РАН, г. Пермь, ул. Ленина, 13а, belavin@pspu.ru

** Пермский государственный гуманитарно-педагогический университет, г. Пермь, ул. Сибирская, 24; adanich@yandex.ru

*** Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы; Россия, г. Уфа, ул. Октябрьской революции, 3а к2, ivanov-sanych@inbox.ru

¹ A tanulmány publikálása az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával a Tématerületi Kiválósági Program: Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történelmi és Régészeti Kutatócsoport [TKP2020-NKA-11]) projekt keretében valósult meg. Az eredeti orosz cikk bibliográfiai adatai: Белавин, А. – Данич, А. – Иванов, В.: Древние мадьяры в Предуралье (Ancient Magyars in the Urals). In: Фодор, И.: *Венгры: древняя история и обретение Родины*. Пермь 2015, 101–128. A tanulmány Budai Dániel diplomafordításának (Debreceni Egyetem, Fordító és tolmács MA, 2020) bővített és illusztrációkkal kiegészített változata. A diplomamunka konzulense: Sahverdova Nava-Vanda. A javított változat szakmai lektora: Türk Attila. A tanulmány többi szövegét fordította: Budai Dániel.

2. kép. 5. századi övcsat (lelőhely: Brodi, Permi határterület;
őrzési hely: Udmurt Állami Egyetem, Régészeti Múzeum
[Izsevszkj])

pest valamivel kedvezőbb, itt kevesebb a mocsár és a szúnyog, különösen a középső és déli területeken.

Ily módon az Urál nyugati előtere a Kelet-európai-síkság folytatásának tekinthető, az Urálon túl viszont inkább már a zord Szibéria felé képez átmenetet.

Etnogenezis szempontjából az Urál nyugati előtere kezdetektől fogva leginkább egy nagy kohóhoz hasonlítható. Itt formálódott a finnugorság, és sok ezer évvel ezelőtt innen rajzottak ki azok a korai finn törzsek, amelyek hatalmas területeket népesítettek be a Kámától egészen a Finn-öböl. Az Urál túloldaláról, Nyugat- és Dél-Szibériából, valamint Közép-Ázsiából időről időre különböző eredetű kö-

zösségek költöztek be erre a területre, színesítve a helyi népesség etnikai összetételét. A Kr. e. I. évezred hozott ugyan némi nyugalmat, ám ez nem bizonyult tartósnak. A Kr. u. I. évezred első felében megkezdődő népvándorláskorban az Urál nyugati előtere rendkívül mozgalmas helyé vált, a népek kohójának tüze újból fellángolt.

A Kr. u. 370-es években a hunok elérték Kelet-Európát, szétverték Hermanarik keleti gót király Don és Dnyeper között elterülő államát, 374-ben pedig átkeltek a Dunán és kifosztották Bizánc északnyugati provinciáit. A hunok ellen vívott egyik csatában elesett Hermanariknak alávetett törzsek egy része a hunok uralma alá került, ezek a továbbiakban részt vettek az új hódítók nyugati hadjáratain. Más törzsek azonban a nyugodtabb élet reményében Kelet-Európa erdős és erdős sztyeppi vidékeire vándoroltak. Ennek a folyamatnak régészeti lecsapódása is van: olyan új régészeti kultúrák jelentek meg a Volga–Káma vidékén és az Urál nyugati előterében, amelyek nem állnak genetikai kapcsolatban a korábban itt élt kultúrákkal.

A Volga és a Káma összefolyásának térségében megjelentek az imenykovói kultúra lelőhelyei. Ez a kultúra egyes kutatók véleménye szerint a Dnyeper felső folyásvidékéről ideköltöző korai szlávokhoz köthető, mások viszont a sztyepről a hunok előrenyomulása miatt elvándorló késő szarmata népséggel azonosítják.

3. kép. Ezüstből készült halotti szem- és szájlemez (bajanovói temető, Permi határterület)

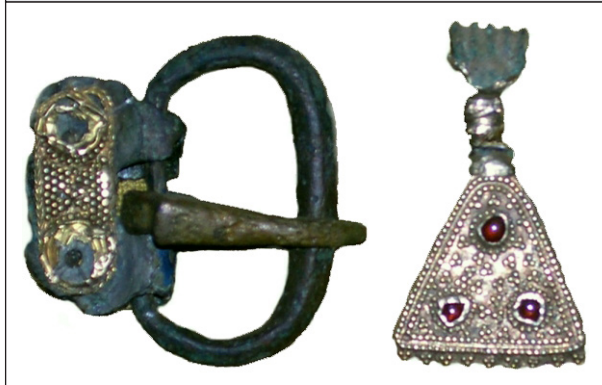
4. kép. Halotti szem- és szájelemz (Gorbunyata, Permi határterület)

A Belaja folyó középső folyásának bal partvidékén a turbászli kultúra lelőhelyei tűntek fel. Ez a kultúra a Fekete-tenger északi előterét és a Don vidékét elhagyó késő szarmata törzsekkel hozható összefüggésbe.

A Káma mentén, mint fonálra felfűzött gyöngyök, Harino–Turajevo-típusú kurgánok és kurgánsíros temetők sorakoznak, amelyekbe főleg harcosokat temettek el. Ezek az újonnan megjelent temetők, amelyeket sok kortárs kutató a késő szarmatákkal vagy a szláv antokkal azonosít, markánsan eltérnek a térség korábbi, mazunynói és gljagyenovói típusú temetőitől.

A Szilva folyó partvidékére kelet felől, az urálintúli erdős sztyepről érkeztek új betelepülők, a szargatkai kultúrát alkotó urálintúli és nyugat-szibériai ugorok leszármazottai. Az ugor eredetű szargatkai népesség kezdetben a Káma középső folyásvidékének északi részén jelent meg. A hozzájuk köthető 4. század végi – 5. századi kurgánsíros temetők a Szilva középső és alsó folyásánál, valamint a Sakva folyó völgyében (Brodí, Plehanovo, Zaborje, Kalasnyikovo, Kljapovo, Verh-Szaja), a Káma bal partvidékén, Perm városának közelében található Muljanka folyó völgyében (Kacska, Szaltanaiha), továbbá a Káma jobb partján, Permtől északra (Burkovo, Polugyenka, stb.) csoportosulnak. Ez az újonnan betelepült népesség lótarással foglalkozott. Temetkezéseikből ló alakú bronzcsüngők, a férfi sírokból veretes kantárok maradványai ismertek. Lócsontok a sírokból, valamint a kurgánok feltöltéséből és az azokat körülvevő árkokból

Harinói időszak (régészeti kultúra) – az Urál nyugati előterének Perm környéki területei esetében így nevezik a 4–6. század közötti időszakot, bár ez a fogalom nem tükrözi teljes mértékben az Urál nyugati előterébe betelepült félnomád csoportok etnikailag összetett és kevert jellegét. A névadó lelőhely egy nagyobb kiterjedésű temető, amelyet a Permi határterülethez tartozó Komi-permják körzet Gajni járásában található Harino nevű település közelében tártak fel. A harinói időszak végét az Urál nyugati előterének Perm környéki területein általában a lomovatovói és nyevolinói kultúra kialakulásához kötik. Ez a két új kultúra a 6–7. században jött létre a Káma vidékén a helyi népesség és a betelepülők leszármazottainak keveredése következtében. A Permi határterületről jelenleg kb. száz olyan régészeti lelőhely ismert, amely a harinói időszakra tehető. Ezek jellemzően elszigetelt erdős sztyeppi foltokon vagy erdős sztyeppre hasonlító vegyes erdőkben helyezkednek el.

5. kép. 6. századi övcsat és csüngő (pistajni temető, Permi határterület)

6. kép. A kusnarenkovói kultúrához tartozó agyagedények
(őrzési hely: R. G. Kuzejev Néprajzi Kutatóintézet, Régészeti és Néprajzi Múzeum [Ufa])

7. kép. A kusnarenkovói kultúrához tartozó ékszerek (őrzési hely: R. G. Kuzejev Néprajzi Kutatóintézet, Régészeti és Néprajzi Múzeum [Ufa])

egyaránt előkerülnek. Mindez arra utal, hogy az ide beköltözött szargatkai népességre fejlett ló kultusz volt jellemző.

Miután a késő szargatkai csoportok betelepültek az Urál nyugati előterébe, konfliktusba kerültek a helyi finnugor népességgel és a mokinói típusú temetőkhöz köthető, szintén újonnan ideérkezett szarmatákkal. Erre a feszült helyzetre lenyilazott férfiak sírjai is utalnak, például a brodi temető egyik kurgánjában feltárt tömegsír. Az idővel elkerülhetlenné váló lánykérések és a fokozatos áttérés a letelepedett életmódra azonban arra kényszerítette a betelepülőket, hogy békés együttélésre törekedjenek a helyi népességgel. Így kezdett el formálódni a Szilva folyó völgyében az az ugor közösség, amelyet a régészek nyevolínói kultúrának neveznek (4. század vége – 9. század első negyede).

Az 5. század közepén a Szilva és a Csuszovaja folyó képezte átjárón keresztül egy újabb urálintúli ugor bevándorlási hullám érte el az Urál nyugati előterének Perm környéki területeit. Ez az újonnan

érkezett ugor néptömeg a Káma középső folyásvidékének északi részén élő, időközben asszimilálódó népesség egy részével közösen továbbvándorolt és olyan erdős területeken telepedett meg, ahol a megőrződött sztyeppi növényi reliktumfajok alapján erdős sztyeppi nyúlványok is voltak. Útjukat azonban nem csak utóbbiakon keresztül tehették meg, hanem a Káma partja és széles árterei mentén haladva is. V. F. Gening ezek alapján úgy gondolta, hogy az ún. harinói népességnek két csoportja volt, és ezekhez köthetők a Komi-permják körzet északi részén elhelyezkedő kurgánsíros temetők: az egyik csoport a Kosza mellékfolyói mentén (lelőhelyek: Mityino, Peklaib, Csazjovo, stb.), a másik a Káma közelében (lelőhelyek: Harino, Pistajn, Agafonovo, stb.) élt. A harinói kultúra népességét V. F. Gening szerint eltörökösödött ugorok alkották, R. D. Goldina pedig Nyugat-Szibériából eredeztette őket.

Az 5. század végén – 6. század elején a harinói népesség folytatta vándorlását és eljutott a Káma felső folyásáig (Averino), a Csepca folyóig (Varnyi), továbbá a mai Komi Köztársaság területére, a Vim, Nyivsera és Sziszola folyó vidékéig (Borganyel, veszljanai temető, Sojna-Jag). A harinói kultúrát (kulturális típust, időszakot) alkotó népesség széttelepülése új régészeti kultúrák kialakulását eredményezte: az 5–6. században a polomi kultúra (az Urál nyugati előterének udmurtföldi területein), a 6–7. században pedig a lomovatovói (az Urál nyugati előterének Perm környéki területein) és a vanvizginói kultúra (az Urál nyugati előterének északi részén) jött létre.

Az Urál nyugati előterében a Kr. u. I. évezred közepén kialakult, tarka mozaikhoz hasonlítható etnokulturális közeg – történelmi léptékben mér-

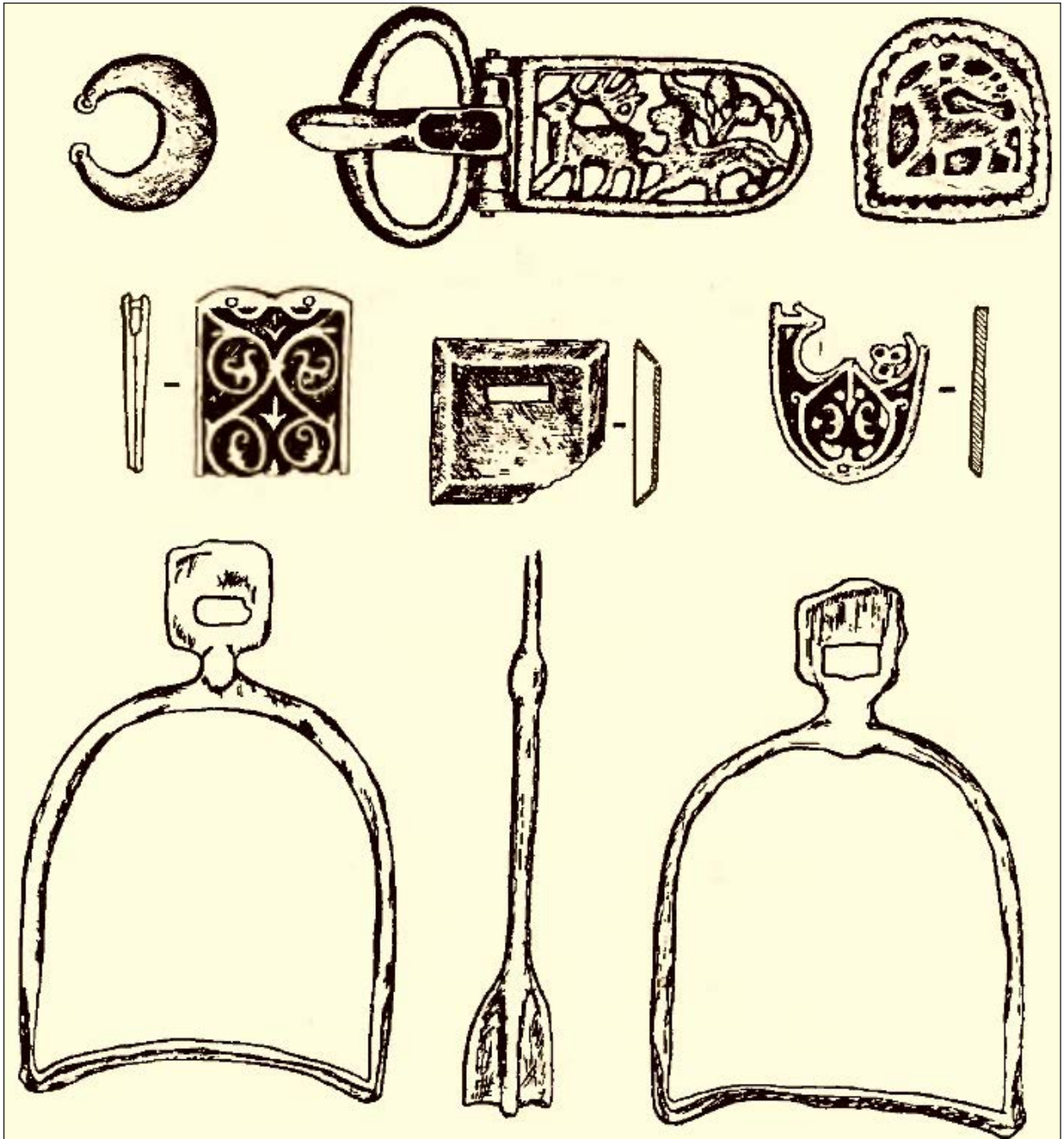
8. kép. Szárnyas kutya alakú, bronzból készült díszítmény. Ez a tárgytypus a kusnarenkovói, nyevolinói és lomovatovói kultúrára egyaránt jellemző

ve – nem sokáig maradt meg változatlanul. Már a 6–7. század fordulóján újabb etnokulturális csoportok jelentek meg a térség déli területein, amelyeket a régészetben kusnarenkovói kultúraként ismerünk (a kultúra névadó lelőhelye a mai Kusnarenkovo nevű község határában feltárt település és kurgán, ahol V. F. Gening vezetett ásatásokat 1957-ben és 1959-ben). A kusnarenkovói kultúra azóta előkerült lelőhelyei mostanra már igencsak nagy területet fognak át: Baskíriában, Udmurtföld déli részén, Tártárföld keleti vidékein és a Cseljabinszki területen egyaránt megtalálhatók.

A kusnarenkovóiak kis méretű kurgánokba temetkeztek, amelyekben általában egy, ritkább

9. kép. 7. századi övkészlet a nyevolinói temetőből (őrzési hely: Udmurt Állami Egyetem, Régészeti Múzeum [Izsevszk])

10. kép. Leletek a Volga középső folyásvidékén, Novinki közelében feltárt 7. századi korai bolgár temetőből

esetben azonban két-három, vagy akár több sírt is kialakíthattak (utóbbiakat feltehetően családi temetkezőhelyként, kriptaszerűen használták). Elhunytjaikat általában egyszerű, szűk, sekély sírgödrökbe helyezték. Sírjaikra az észak–déli vagy nyugat–keleti tájolású, háton fekvő, nyújtott csontvázas temetkezés jellemző. A temetkezési szokásokkal és a földi élet lezárultát követő túlvilági életbe vetett hittel összhangban az elhunytal együtt olyan tárgyakat

is elhelyeztek a sírban, amelyek az adott személy életére, foglalkozására és társadalmi helyzetére utalnak. A férfi sírokra fegyverek, a lószerszámzat különböző elemei és bronzból vagy ezüsből készült veretekkel gazdagon díszített bőrövek (a vagyonság fokmérője), a női sírokra pedig ékszerek, például üvegből, borostyánból vagy féldrágakövekből készült gyöngyök, továbbá fejegyűrűk és karperecek jellemzők. Az elhunyt fejének közelébe egy fo-

11. kép. Karajakupovói kerámia (őrzési hely: R. G. Kuzejev Néprajzi Kutatóintézet, Régészeti és Néprajzi Múzeum [Ufa])

lyékony étellel megtöltött agyagedényt és egy darab húst, a sírokban feltárt állatcsontok alapján ló vagy juh húsát helyezték. A sírok fölé, a kurgán feltöltésébe egy vagy néhány lófejet ástak be, a ló vagy lovak többi részét viszont minden bizonnyal a halotti toron fogyasztották el.

Az Urál nyugati előterének helyi régészeti kultúráiban sem a kuszarenkovóiak sírjaira jellemző tárgytípusok, sem a temetőikben megfigyelhető temetkezési szokások előképe nem mutatható ki. Fontos továbbá kiemelni, hogy a kuszarenkovói agyagedények formailag nagy mértékben hasonlítanak azokhoz a kerámiákhoz, amelyek Nyugat-Szibériának a bakalszkojei kultúrához tartozó középkori, erdős sztyeppi lelőhelyeiről ismertek (a kultúra névadó lelőhelye az Iszety folyó partján, a mai Bakalda nevű község közelében található Bolsoje Bakalszkoje erődített település [földvár], ahol T. M. Potjomkina vezetett ásatásokat 1962-ben). Mindkét kultúrára a vékony falú, ívelt aljú, tojás vagy gömb alakú, kézzel formált edények jellemzők, amelyeket változatos, bekarcolt motívumokkal, például vízszintesen futó vonalakkal, rácsmintával, cikcakkvonalakkal és ujjbenyomkodásos díszítéssel láttak el.

Az Ob–Irtis folyóköz erdős sztyeppi részén számos bakalszkajai lelőhelyen találtak kuszarenkovói típusúként meghatározott kerámialeletet, az ugyanakkor vitatható, hogy ebben a térségben is élt volna ilyen népesség, mert az itt feltárt edények csak távolról hasonlítanak a klasszikus kuszarenkovói kerámi-

ára. Ezzel szemben az urálon túli és részben a Tobol menti erdős sztyeppi régió egyértelműen részét képezte a kuszarenkovói népesség által eredetileg

12. kép. Karajakupovói női viselet rekonstrukciója (R. G. Kuzejev Néprajzi Kutatóintézet, Régészeti és Néprajzi Múzeum [Ufa])

13. kép. Karajakupovói fegyverzet és lószerszámzat (lelőhely: lagerevói, huszainovói és karanajevói kurgánok, Ufa-II erődített település; őrzési hely: R. G. Kuzejev Néprajzi Kutatóintézet, Régészeti és Néprajzi Múzeum [Ufa])

lakott területnek. Az 1990-es évektől kezdve az Urálontúlon sorra kerültek elő az olyan lelőhelyek, ahol tipikus kusnarenkovói kerámiát találtak, például a graultri temető (Cseljabinszki terület), az Uszty-Tyerszjuk-i erődtített település (Kurgani terület, Satorovói járás) és a Szujer folyó torkolatánál feltárt temető (Kurgani terület).

Ez azonban még csak a jéghegy csúcsa. Az Urál nyugati előterének kusnarenkovói típusú temetőiben, illetve az ezekkel egykorú, 6–9. századi urálontúli és nyugat-szibériai erdős sztyeppi temetőkben megfigyelhető temetkezési szokások statisztikai elemzése szerint az említett lelőhelycsoportok jellegzetességei között szinte teljes mértékű, 90%-os tipológiai egyezés áll fenn. Ebből arra lehet következtetni, hogy a vizsgált lelőhelyek népessége közeli rokoni kapcsolatban állt egymással. Ez tulajdonképpen két urálontúli–nyugat-szibériai ugor csoportot jelent: az imént felsorolt és ezekhez hasonló urálontúli lelőhelyek Nyugat-Szibéria kutatói szerint a mai hantik és manysik elődeihez köthetők.

A nyevolinói, lomovatovói és polomi kultúrát alkotó törzsek tárgyi hagyatéka az előbbihez képest némileg kisebb fokú, kb. 80%-os tipológiai egyezést mutat az urálontúli és nyugat-szibériai ugorokkal. Ez egyértelműen a helyi Káma menti finnugor népesség jelenlétével magyarázható, amely kisebb-nagyobb mértékben keveredett az említett kultúrákkal és átvett ugor szokásokat, de emellett néhány saját hagyományt is megőrzött.

Az, hogy a korai ugor népesség mi miatt vándorolt be az Urál nyugati előterébe a Kr. u. I. évezred közepén, továbbra is nyitott kérdés marad. Elképzelhető, hogy valamilyen belső oka lehetett, például a nyugat-szibériai éghajlat újabb átmeneti, kedvezőtlen megváltozása, vagy akár a térség túlnépesedése. Nyugat-Szibéria nagy kutatója, a híres moszkvai régész, V. A. Mogilnyikov szerint azonban az ugor népmozgást az I. Türk Kaganátus fegyveres csapatainak rendszeres betörései indították el. Ezek a támadások az 570-es években már az Észak-Kaukázust és a Krímet is elérték, az Urálontúl déli része viszont – a türk területekhez való közelsége miatt – könnyebb célpont lehetett. Bármi is volt a kiváltó ok, annyi bizonyos, hogy a kusnarenkovói kultúrát alkotó urálontúli eredetű ugor népesség a 6. század végén átköltözött az Urál nyugati oldalára.

14. kép. Övdísz Szinyeglazovóból (őrzési hely: Cseljabinszki Állami Helytörténeli Múzeum)

15. kép. Kettős lófejcs csörgős csüngő (lelőhely: Tyeljacsj Brod; őrzési hely: Permi Állami Bölcsészettudományi és Pedagógiai Egyetem, Régészeti és Néprajzi Múzeum)

16. kép. Lomovatovói típusú edények (lelőhely: rozsgyesztvenszki erődített település, Permi határterület)

Itt a Belaja középső és alsó folyásánál egy számkra ismerős környezetben, az erdővidék és az erdős sztyepp határán fekvő területet foglaltak el. A Belaja mentén lejjebb haladva elűzték az ottani kis számú, alapvetően a turbászli kultúrához köthető népeiséget, a finn-permi eredetű mazuninóiaikat pedig a Káma túlsó oldalára szorították. Ezzel megkezdődött az Urál nyugati oldalán eddig nagy területet elfoglaló finn-permi közösség visszahúzása. A Káma alsó folyásánál viszont a kusnarenkovóiakat az imenykovói törzsek jól megerősített földvárjai várták, amelyek megállították a támadókat (a Káma-vidék két legnyugatibb kusnarenkovói lelőhelye, a kuzebajevói és a blagodatyi I. erődített település az Izs folyó torkolatánál található).

Ennek ellenére az imenykovóiak sem tudták hosszabb távon megőrizni vezető politikai szerepüket a Volga–Káma-vidéken. Az Észak-Kaukázusból a Volga középső folyásvidékére érkező török nyelvű bolgárok a 7. század második felében nagy nyomás alá helyezték őket dél felől. A Kuvrat kán által a 7. század elején megalapított állam, *Magna Bulgaria* etnikai magját az Észak-Kaukázus és a Fekete-

tenger északi előterének sztyeppi területein élő bolgárok alkották. A bolgárokon kívül kazár és alán törzsek is a bolgár kán fennhatósága alá tartoztak, utóbbiak azonban Kuvrat 641 és 650 között bekövetkezett halála után fellázadtak a bolgár uralom ellen. *Magna Bulgaria* széthullott, a bolgár törzsek pedig szétszóródtak: egy részük Aszparuh kán vezetésével nyugatra ment az Al-Dunához, ahol ezt követően megalakult az Első Bolgár Cárság (a mai Bulgária elődje), egy másik csoportjuk viszont a Volga mentén észak felé indulva a Volga és a Káma összefolyásánál talált új hazára. A Középső-Volga-vidék korai bolgár régészeti hagyatékára a novinki típusú kurgánok jellemzőek. Ezek a szamarai Volga-könyökben, a mai Szamarai terület északi és az Uljanovszki terület déli részén helyezkednek el, a névadó lelőhely pedig a szamarai Volga-könyök középső részén, Novinki falu közelében található. Ezeknek a lelőhelyeknek a feltárását szamarai régészek végezték, például G. I. Matvejeva, A. V. Bogacsov, R. Sz. Bagautgyinov és Sz. E. Zubov.

A bolgárok a 8. század folyamán sikeresen kiszorították az imenykovóiakat addigi szállás-

17. kép. Nyevolinói típusú öv a polomi temetőből (Udmurtföld)

területükről, amely a század közepére teljes mértékben bolgár uralom alá került. G. I. Matvejeva és V. V. Szedov véleménye szerint a korai szlávként meghatározott imenykovóiak elhagyták a Volga–Káma vidékét és visszatértek Dnyeper menti őshazájukba. Ezután azonban az őket elűző bolgárok az Urál nyugati előterében terjeszkedő ugorokkal találták szemben magukat.

A térség erdős és erdős sztyeppi területeit az Urálontról és Nyugat-Szibériából érkező ugorok egy újabb hulláma érte el a 8. században. Ez a folyamat régészetileg a lomovatovói és a nyevolinói kultúra egyes elemeinek megváltozásában csapódott le. R. D. Goldina ennek kapcsán mindkét kultúra esetében egy-egy önálló szakaszt különített el, a lomovatovói kultúra gyemenki szakaszát és a nye-

volinói kultúra nyevolinói szakaszát. A kurgánsíros temetkezéseket felváltották a soros temetőket alkotó aknasíros temetkezések, és emellett a sírok tájolása is megváltozott. A lomovatovóiaknál az észak–déli és kelet–nyugati, a nyevolinóiaknál a kelet–nyugati és dél–északi tájolás vált dominánssá. Ezenkívül az anyagi kultúrában is változás figyelhető meg, különösen a veretes övek és a női ékszerek tekintetében.

Ezzel egyidőben az Urál nyugati előterének erdős sztyeppi részét, a mai Baskíria területét is elérte egy urálontról ugor bevándorlási hullám. Ehhez az eseményhez kötődik a karajakupovói kultúra megjelenése. A névadó lelőhely egy erődített település volt, amelyet G. I. Matvejeva tárt fel 1967-ben a baskíriai Csismi járásban található Kara-Jakupovo nevű település közelében. Temetkezési szokásai alapján ez az

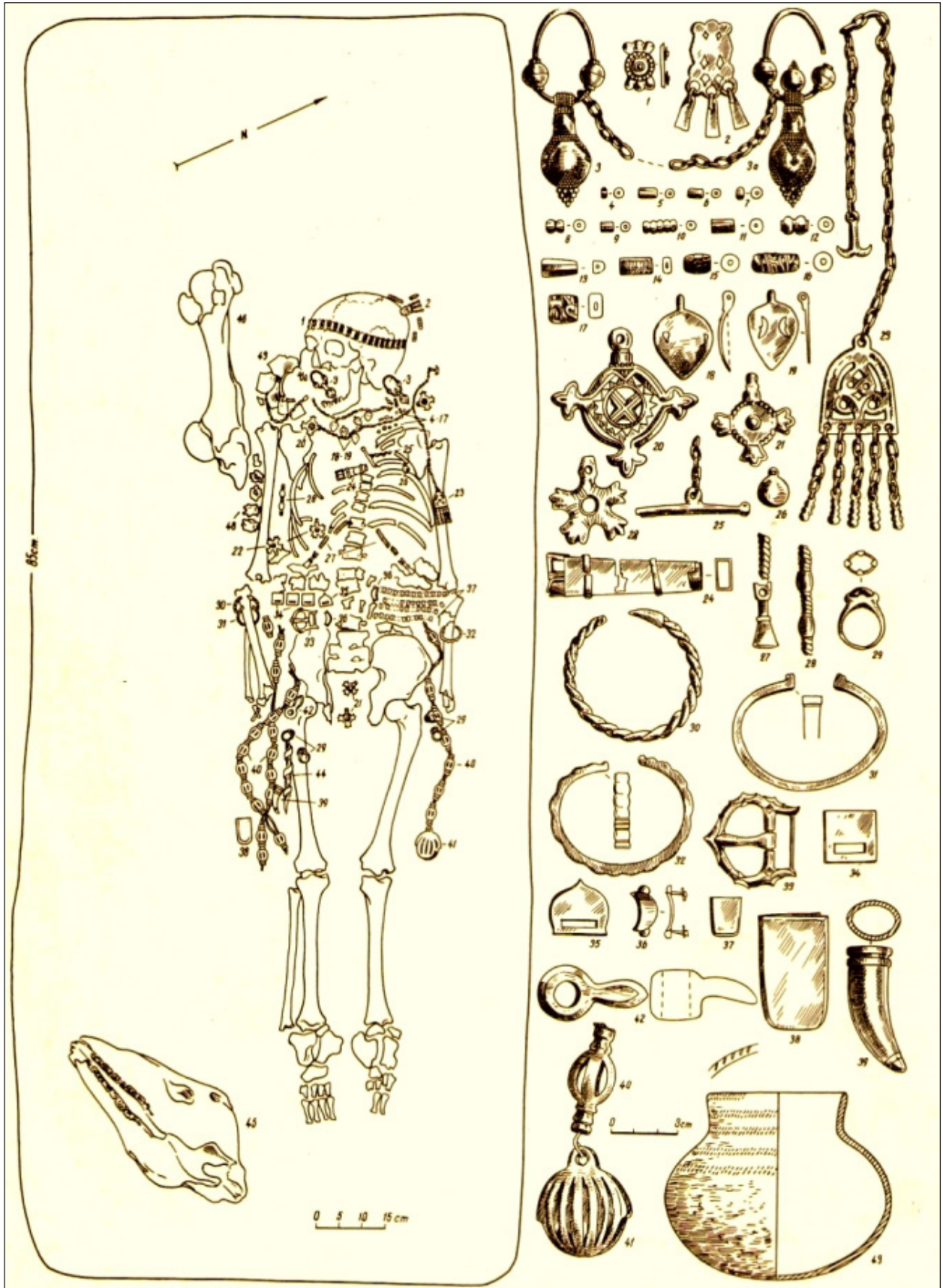

18. kép. Erdei fenyős tőzegláp (Permi határterület)

újonnan érkezett csoport a nyugat-szibériai ugor etnokulturális közegehez tartozik. Földből emelt kurgánokba temetkeztek, amelyekben általában egy vagy néhány, ritkább esetben azonban akár 20-nál is több sírt alakítottak ki. Halottaikat egyszerű, sekély sírgödörökbe fektették, a kurgán feltöltésében pedig rituális célból lókoponyákat helyeztek el. Jellemző továbbá a nyugat-keleti vagy észak-déli tájolás dominanciája. A régészek az elhunyt feje mellett általában egy agyagedényt és juh- vagy lócsontokat találnak. Egyes esetekben ún. lábhoz tett lóboros temetkezés nyomai (az elhunyt lábfejenél elhelyezett lókoponya és -végtagcsontok) figyelhetők meg. A sírmellékletek között nagy számban vannak jelen ezüst- és bronztárgyak, például veretes övek, fülbevalók, csüngők, karperecek, fejcsigolyák, illetve üveg- és kőgyöngyökből készült nyakékek. Mind a férfi, mind a női sírokban (esetenként pedig a gyermeksírokban is) előfordulnak fűrt, hármas levélsokor, ló vagy egyéb állat alakú ezüstveretekkel gazdagon díszített lószerszámok.

A karajakupovói kultúrát alkotó népesség hatalmas területet foglalt el az Urálon túl erdős sztyeppi részétől (ld. bekesevói I. és II. kurgán, illetve a Cseljabinszk környékén, a Szinyeglazovo- és Ujelligi-tónál található kurgánok) egészen a Káma alsó folyásáig (ld. a tatárföldi Bolsije Tyigani-i temető). Ez azt jelenti, hogy a karajakupovóiak lényegében kuszarenkovói elődeik nyomán érkeztek ide, ez pedig egy újabb érv a két népesség gyakran emlegetett genetikai kapcsolata mellett (a kuszarenkovói és karajakupovói temetkezések összehasonlító tipológiai elemzése egyértelműen alátámasztja ezt a kapcsolatot, másrészt az is kimutatható, hogy a karajakupovói leletek tipológiailag közel állnak az Urálon túl és Nyugat-Szibéria erdős és erdős sztyeppi területein feltárt korai ugor leletekhez).

A kuszarenkovói és karajakupovói kultúrát, helyesebben a kuszarenkovói–karajakupovói kultúrát alkotó népesség etnikai meghatározása sokáig vitatott kérdés volt az Urál régészetével foglalkozó

19. kép. A Bolsije Tyigani-i temető 7. sírja (Tatár föld)

20. kép. Herakleiosz bizánci császár ezüst hexagramja (7. század)

kutatók körében. V. F. Gening a szamojéd, G. I. Matvejeva és V. A. Mogilnyikov az ugor, N. A. Mazsitov pedig a türk (korai baskír) eredet mellett foglalt állást. A vitát végül – legalábbis a legtöbb régész számára – a Bolsije Tyigani-i temető feltárását vezető kazanyi kutató, E. A. Halikova eredményei

21. kép. Prémés állatok elejtésére használt tompa hegyű nyílscsúcsok és nyestcsontból készült vadhívó síp (9–11. század; lelőhelyek: rozsgyesztvenszki és racevói erődtített település, Permi határterület). Az Urál nyugati előterének Perm környéki területein ekkor élt lakosság a középkor egyik legértékesebb árujával, prémmel kereskedett

A nyevolinói régészeti kultúra, amelyet R. D. Goldina a 4. század vége és a 9. század első fele közé keltez, a Nyevolino nevű település közelében feltárt aknasíros temetőről kapta a nevét. A Permi határterület Kunguri járásában, az Ireny folyó jobb partján található lelőhelyen A. V. Smidt végzett ásatásokat 1926-ban és 1927-ben. A kultúrának jelenleg már több mint 270 lelőhelye ismert. Többségük a Permi határterületen, a Szilva folyó völgyében helyezkedik el, de a Szverdlovszki területen (Krasznoufimszki járás) és Baskíria északi részén (az Aj folyó vidékén) is megtalálhatók. A nyevolinói kultúra a Kunguri–meszjagutovói erdős sztyepp északi részére terjedt ki és közvetlenül határos volt az Urál nyugati előterének középső részében található erdővidékkel.

döntötték el. Munkájának köszönhetően fény derült arra, hogy amellet, hogy ez a temető a karajakupovói lelőhelyek közé tartozik, a temetkezési szokások tekintetében nagyon sok hasonlóságot mutat a 9. század végi – 10. századi Kárpát-medencei honfoglalás kori magyar temetőkkel, különösen a sírmellékletek tekintetében (azonos fegyver-, lószerszám- és ékszertípusok).

Az Urál nyugati előterében elkülönített 8–9. századi régészeti kultúrák (lomovatovói, nyevolinói, karajakupovói) és az obi-ugorok, illetve az ugyanabban az időszakban élt urálon túli erdővidéki ugor törzsek temetkezési szokásainak összehasonlító tipológiai elemzése azt mutatja, hogy ezek a népeségek a vizsgált korszakban egy ugor dominanciát mutató egységes etnokulturális közeget alkottak, amely az Urál mindkét oldalára kiterjedt.

A nyevolinói és karajakupovói anyagi kultúra jellemzőit és egyes elemeit, különösen a viseletdíszeket, női ékszereket, fegyvereket és lószerszámokat összehasonlítva kijelenthető, hogy a nyevolinói és karajakupovói népesség rendkívül közeli kapcsolatban állt egymással, sőt, a két csoport teljes azonossága sem zárható ki. Mindkét kultúra leletanyagában kimagasló számban vannak jelen az ún. türk típusú veretes övek. Erre az övtípusra a következő elemek jellemzők: mozgó csattuskével ellátott, egybeöntött övcsatok ovális csatkarikával és téglalap alakú, vagy enyhén ovális csatstettel; téglalap, kör és egyéb alakot formázó áttört vere-

22. kép. Egy 1954-ben előkerült 7. századi kelet-iráni ezüsttál, amelyen egy sas elragad egy antilopot (lelőhely: Szudi, Permi határterület)

tek; kör vagy szív alakú veretek; ívelt (U-alakú) vagy hegyes végű, díszítetlen és díszített szíjvégek. Fontos kiemelni, hogy a veretes övek a férfi és női viseletnek egyaránt részét képezték mind a nyevolinói, mind a karajakupovói kultúrában (sőt, előfordulásuk a női sírokban gyakoribb). A női ékszerek esetében is azonos tárgytipusok jellemzik a két kultúrát: bronzból készült lemezkarpercecek és szögletes átmetszetű karperecek, fejesgyűrűk, csüngődíszes halántékkarikák (ún. szaltovói típusú csüngők), hajdiszként használt boltíves és lófejes csörgős csüngők, áttört díszítéssel ellátott trapéz alakú csüngők stb.

23. kép. 9. századi – 11. század eleji ezüstdírmek

24. kép. Poncolt ezüst halotti maszk a tankejevcai temetőből
(Tatár föld)

25. kép. Poncolt ezüst halotti maszk a bajanovói temetőből
(őrzési hely: Permi Állami Bölcsészettudományi és Pedagógiai
Egyetem, Régészeti és Néprajzi Múzeum)

26. kép. Poncolt ezüst halotti maszk a rozsgyesztvenszki
temetőből (őrzési hely: Permi Állami Bölcsészettudományi és
Pedagógiai Egyetem, Régészeti és Néprajzi Múzeum)

A Permi határterület központi és északi részére kiterjedő lomovatovói régészeti kultúrához, amelyet A. M. Belavin a 6–7. század és a 11. század második fele közé keltez, kb. 400 lelőhely tartozik. Ezek között erősített településeket (földvárakat) ugyanúgy találunk, mint értékes ezüstedényekből, ékszerekből és érmékből álló kincsleleteket (mostanra már több mint 40 ilyen leletgyűttes ismert, amelyek a kutatók szerint elhagyott ugor családi és nemzeti áldozóhelyeket jelölnek). A kultúrához köthető első leletek a 19. század végén kerültek elő a Lomovatovka folyó partján (*fordítói megjegyzés: a temető és a kultúra megnevezésére magyarul a Lomovatovo alak használata terjedt el*). A lomovatovói kultúra a Kunguri–meszjagutovói erdős sztyeppel határos vegyes erdőkre (a lomovatovói területek déli része) és a tajgán található, túlnyomórészt lucfenyők, illetve lucfenyők és erdei fenyők alkotta erdőkre terjedt ki.

27. kép. 10. századi ezüst halotti maszk a pleszói temetőből
(őrzési hely: P. I. Szubbotyin-Permjak Komi-permják Helytörténeti Múzeum [Kudimkar])

Jellegzetességeik alapján a lomovatovói és a polomi kultúra is igencsak közel állt egymáshoz, sőt, számos kutató szerint ez a két kultúra valójában egy közös kultúrkört (kulturális egységet) alkotott. A csésze alakú, ívelt aljú polomi edények formája, anyaga és díszítéstechnikája jelentős hasonlóságot mutat a lomovatovói kerámiával. A tankejevukai korai bolgár temetőben számos olyan sírt tártak fel, amelyből polomi és lomovatovói edény egyaránt előkerült, ez pedig arra utal, hogy a két népesség alapvető világképe és hitvilága hasonló lehetett.

A két kultúra kerámiái között a legnagyobb fokú hasonlóságot az az edénytípus mutatja, amelyet egy vízszintes sávban futó zsinegdíszsel, alatta pedig egy sorban „patkó” alakú benyomott motívumokkal láttak el, a díszítetlen polomi és lomovatovói edényeket pedig egyáltalán nem lehet megkülönböztetni egymástól. A polomi kultúrát két urálon túli ugor bevándorlási hullám is elérte: az első az 5. század végén – 6. század elején következett be, ehhez köthetők a varnyi temető legkorábbi kurgánsíros temetkezései. A második hullám a 8. század és a

28. kép. Ezüstből készült, aranyozással és véséssel díszített 10. századi szablyaszerelek a pleszói temetőből (őrzési hely: P. I. Szubbotyin-Permják Komi-permják Helytörténeti Múzeum [Kudimkar])

9. század eleje közé tehető; ez utóbbi népmozgás erőteljes kulturális hatást gyakorolt a polomiakra, ekkor jelentek meg náluk a hálómintás figurális bepecsétlésekkel díszített edények, amelyek a velük szomszédos lomovatovói kultúra edényeivel összevetve sajátos jelleget adtak a polomi leletanyagnak. A faragott csonttárgyak szintén ekkor jelentek meg; ezek az udmurt régész, M. G. Ivanova szerint ugor vagy ugor–szamojéd eredettel bírnak. A sírokban nagy számban feltárt harci eszköz, például szablyák, valamint a különböző lószerszámok, a részleges lovastemetkezések (lókoponya és -végtagcsontok) és a lovasokat ábrázoló csüngők alapján a harcosok és lovasok kultusza fontos szerepet tölthetett be a polomi–lomovatovói népesség életében.

A lomovatovóiak és polomiak anyagi és szellemi műveltsége nagyon közel áll a nyevolínói kultúrához. A különböző viseleti elemeket, például a hajdíszként használt boltíves és kettős lófejes csörgős csüngőket, vagy a férfi és női viseletnek egyaránt részét képező öveket széles körben használták, de a karperecek, a halántékkarikák és a különböző szaltovói típusú ékszerek is hasonlóak a három kultúrában. További közös női tárgytypusként említhetők a díszes késtokok. A polomi–lomovatovói leletanyagban hangsúlyosan vannak jelen a különféle típusú veretes övek, amelyek között a helyi készítmények mellett importtárgyakat (heraldikus stílusú vereteket, valamint türk és egyéb, például magyar stílusú vereteket) is találunk. A legismertebb helyi övtípus, amely – a középkori távolsági kereskedelem révén – az Urál nyugati előterén kívül is széles körben elterjedt, az a nyevolínói öv volt, amelyet kettős liliom (kettős horgony) alakú veretek és jellegzetes, háromágú veretekkel ellátott mellékszíjak díszítettek. Ilyen övek az egymással közeli kapcsolatot mutató nyevolínói, lomovatovói és polomi kultúra leletanyagán kívül a Vicsегда folyó mentéről, a Nagy-Szamojéd (Nagyföld)-tundráról és Szibériából is ismertek.

A polomi–lomovatovói törzsek alapvetően kapás földműveléssel, kisebb részben azonban vadászattal is foglalkoztak. Utóbbinak célja a 10. századra megváltozott: a vadászat ekkor már a prémkereskedelem ellátására irányult. Ez a változás azzal áll összefüggésben, hogy az Urál nyugati előterében élő ugorok időközben bekapcsolódtak Volgai Bolgária kereskedelmi és gazdasági vérkeringésébe. Az Urál

29. kép. Szent szarvast ábrázoló, aranyozással és poncolással díszített öntött ezüstkorong a bajanovói temetőből (őrzési hely: Permi Állami Bölcsészettudományi és Pedagógiai Egyetem, Régészeti és Néprajzi Múzeum). Ennek a leletnek érdekes története van: a korongot harc közben eltalálta egy négyzet átmetszetű nyílhegy, és így a tárgy feltehetően megmentette viselője életét. A korongot ezután gondosan megjavították és még hosszú ideig használták. Később, viselője halála után kettévágták és végül halotti szemfedőként az elhunyt harcossal együtt eltemették

nyugati előterében élő ugor törzsek – a 12. századtól kezdve pedig az urálon túliak is – a keleti nemzetközi kereskedelem részévé váltak: alapvetően ők látták el prémáruval a többi népet. A lelőhelyek elhelyezkedése arra utal, hogy a polomiak és lomovatovóiak a velük rokon nyevolínóiakhoz hasonlóan nemzetségekből álló csoportonként telepedtek le: településeik csoportosan, egy-egy nagyobb kiterje-

désű földvár körül helyezkedtek el. Az ehhez vezető utakat esetenként néhány kisebb földvár (erődített település) védte. Temetőik szintén a nagy földvár környékén találhatóak. Az Urál nyugati előterében nem mindegyik ugor erődített település volt állandóan lakott – ezeket menedékként használták. A lomovatovóiak területén ugyanakkor a 9. századra gyakorlatilag egyetlen ilyen menedékhely sem ma-

30. kép. A hét vezér szobra (Budapest, Hősök tere, millenniumi emlékmű). Szobrász: Zala György

31. kép. Ezüst övveret (lelőhely: Garevaja, Permi határterület)

radt, a feltárt kultúrrétegek alapján ekkorra már az összes földvár benépesült.

Vajon mi lehetett az oka annak, hogy az ugorok továbbra is tömegesen költöztek át az Urálontról és Nyugat-Szibériából az Urál nyugati előterébe? Korunk neves magyar régésze, Fodor István, és az egyik legkiemelkedőbb orosz régész, Je. P. Kazakov szerint ez a népmozgás a Türk Kaganátus megalakulását követő sztyeppi háborúkkal magyarázható. Ez a helyzet kényszeríthette arra a Nyugat-Szibéria erdős sztyeppi vidékein élő ugor törzsek egy részét, hogy átköltözzenek az Urál nyugati előterének szintén erdős sztyeppi területeire, de emellett a természeti és klimatikus tényezők szerepe sem elhanyagolható. A V. A. Gyomkin professzor által megalapított Régészeti Talajtani Laboratórium (Orosz Tudományos Akadémia, Fizikokémiai és Biológiai Problémákat Kutató Talajtani Intézet) legújabb talajtani és paleoklimatológiai vizsgálatainak alapján a Kr. u. I. évezred második fele Eurázsia északi, erdős területein egy erősen csapadékos (humid) időszak volt. Míg a humid periódusok a sztyeppéken az ökológiai és klímaoptimum kialakulását segítik elő, addig ugyanezek az időjárási körülmények az erdővidékekre már negatív hatást gyakorolnak. L. N. Gumiljov orosz történész így jellemezte ezt a folyamatot:

32. kép. Aranyozott ezüst övkészlet az 1909-ben előkerült redikori kincsleletből (őrzési hely: Állami Ermitázs [Szentpétervár])

„...a naptevékenység felerősödött, a ciklonok kialakulását eredményező magassági teknő észak felé tolódott és elhaladt Franciaország, Németország, Közép-Oroszország és Szibéria felett. Ez szárazságot okozott a sztyeppi területeken, a Balhas- és Aral-tó vízszintje jelentősen csökkent, a Kaszpi-tengeré megemelkedett, a Volgából pedig egy sebes vizű, zavaros, vad folyó lett. A Volga–Oka folyóközben elmocsarasodtak az erdők, télen nagy mennyiségű hó hullott és gyakoriak voltak az olvadások, nyáron pedig a folyamatosan szitáló eső rossz termést és betegségeket hozott.” Az erdős területek elmocsarasodásával az erdei állatok és a túlevelű erdőkre jellemző madarak élőhelye is visszaszorult. Összességében tehát a térség erdővidéke egy nem éppen ideális életkörülményeket kínáló területté változott, különösen, ha a rossz mocsári levegőt és a szúnyogok kiirthatatlan sokaságával folytatott küzdelmet is figyelembe vesszük.

A régió természeti adottságainak ilyen irányú megváltozása az urálon túli tóvidéken élő korai ugorokat érintette elsőként. Az Eurázsia erdővidékeit hosszú ideig, gyakorlatilag a teljes Kr. u. I. évezredben meghatározó humid időszak miatt az ugor törzsek egy része arra kényszerült, hogy az Urál nyugati előterének erdős sztyeppi és erdős vidékein

33. kép. Poncolt ezüst halotti maszk (lelőhely: bajanovói temető, Permi határterület)

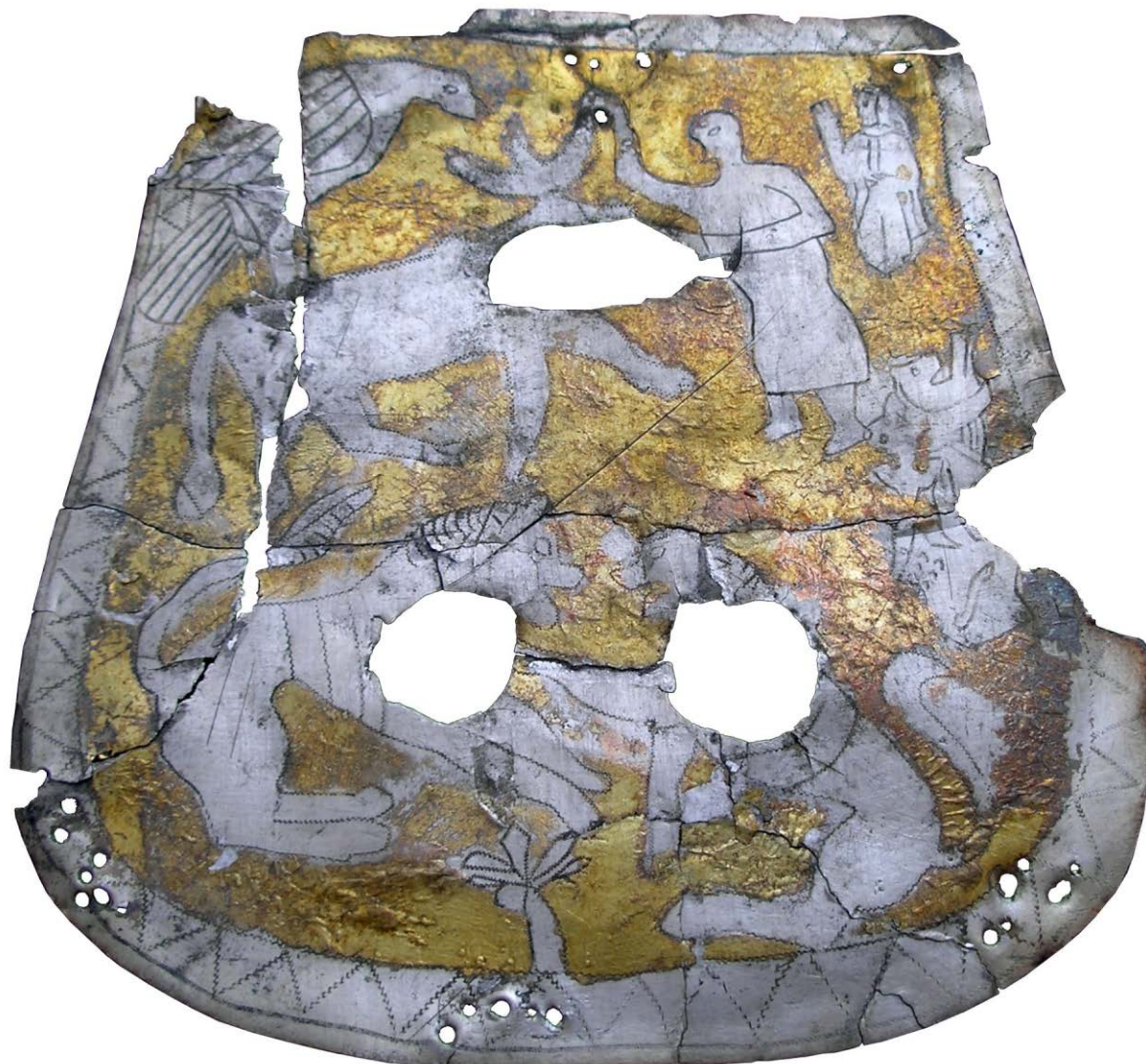

34. kép. Poncolt ezüst halotti maszk
(szórványlelet, Permi határterület)

keressen új, kedvezőbb életkörülményeket biztosító szállásterületeket. A klimatikus viszonyok azonban itt sem különböztek jelentősen az urálintúli és nyugat-szibériai éghajlattól. Emiatt ezek az Urál nyugati előterébe áttelepült ugorok a humid időszak újabb csúcspontján, a 8–9. században délebbre, a régió erdős sztyeppi vidékeire húzódtak, itt azonban ekkor már kialakulóban volt a később fontos tényezővé váló korai volgai bolgár állam. A fiatal államalakulat terjeszkedése megnehezítette a Belaja folyó alsó folyása mentén, a mai Baskíria északnyugati területein áthaladó karajakupovói ugorok útját. Bár majdnem elérték a Káma torkolatát (Bolsije Tyigani-i temető), a Volga–Káma-vidék távolabbi területeire a bolgár jelenlét miatt nagy valószínűséggel már nem jutottak el, így az Urál-vidéki ugor terjeszkedés nyugati határa a Bolsije Tyigani-i temetőnél húzható meg. Innen kb. 80 km-re, lóháton mintegy kétnapi járóföldre található az ugyanerre az időszakra keltezett tankejevukai korai bolgár temető.

35. kép. Diszes szablya
(lelőhely: bajanovói temető, Permi határterület)

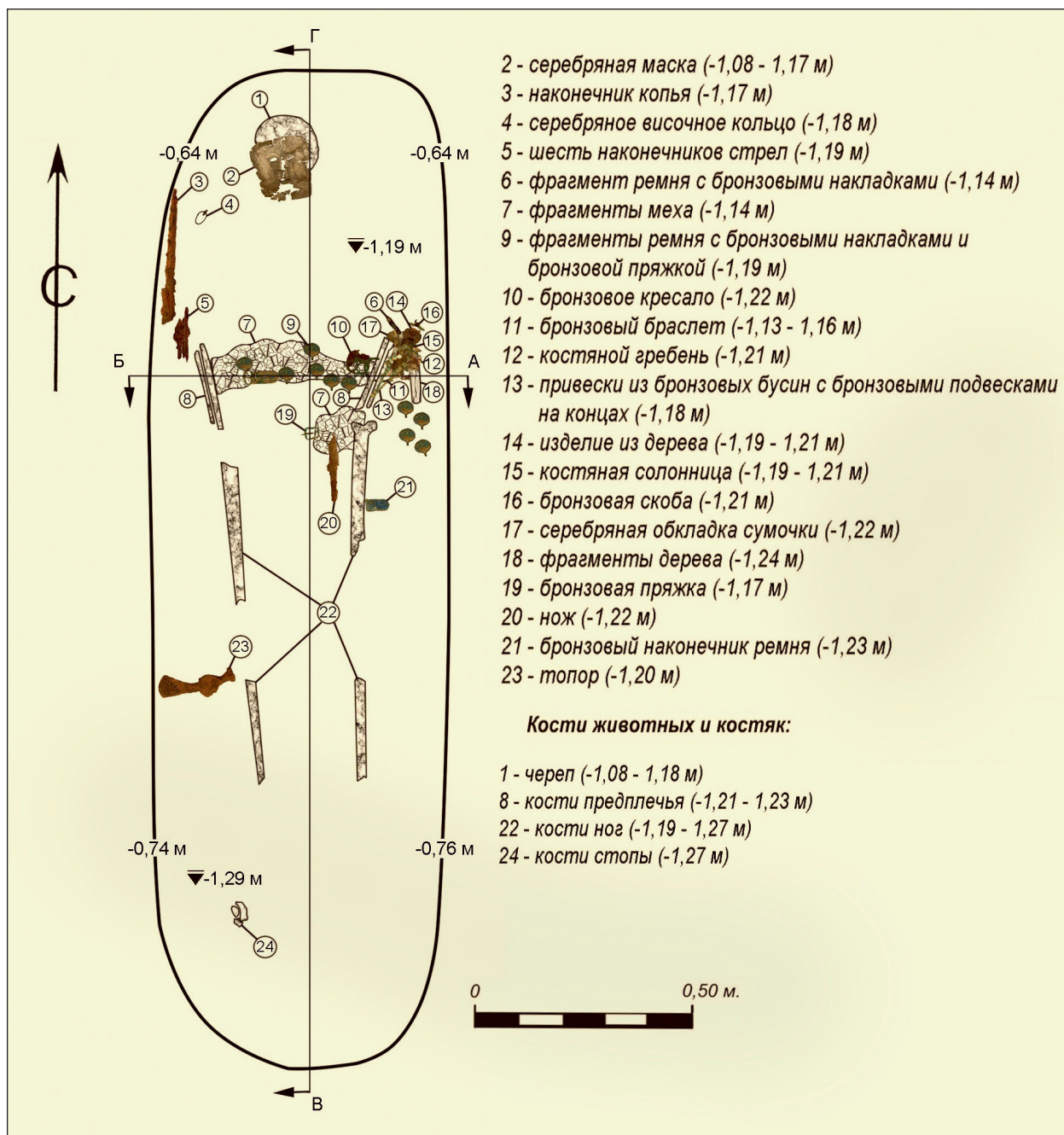

36. kép. Poncolással és véséssel díszített aranyozott ezüst tarsolylemez (szórványlelet, Permi határterület).
A tarsolylemezt félbevágták és halotti maszkként használták fel

A két temetkezési hely közötti területről további le-
lőhelyeket nem ismerünk, ez alapján pedig azt fel-
téltelezhetjük, hogy a volgai bolgárok államiségük
kialakulásának kezdeti szakaszán nem kerültek kul-
turális kapcsolatba az Urál nyugati előterében élő
ugorokkal. Ennek oka egyrészt minden bizonnyal
az lehetett, hogy a két nép azonos szintű katonai
és társadalmi struktúrával rendelkezett, másrészt
pedig a környező területeken több politikai jellegű
összeütközésre is sor került. Ilyen erőviszonyok
mellett azt várnánk, hogy az ugorok és a bolgárok
harcba szállnak egymással a régió fölötti uralomért,
a rendelkezésünkre álló régészeti leletanyag azon-
ban nem utal arra, hogy a két nép között fegyver-
es konfliktusra került volna sor. Ugyanakkor nem

hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a jelenleg ismert
karajakupovói temetők többsége az Urál nyugati
előterének keleti részében, illetve az Urálon túlön
helyezkedik el (sztyerlitamaki [levasovkai] teme-
tő, lagerevói kurgánok [Szalavat járás], jamasi-tai
kurgánok [Kugarcsi járás], bekesevói kurgánok
[Bajmaki járás], stb.), ezzel szemben a kis szám-
ban feltárt erődített települések (Szarokalmasevo,
Taptikovo, Csukrakli, Kara-Jakupovo) inkább nyu-
gaton, a bolgár területekhez közelebb találhatók.

Az Urál nyugati előterének déli részén élő ugo-
rok a 8–9. században fontos szerepet tölthettek be a
távolsági kereskedelemben. A Közép-Ázsiából az
Urál és Szibéria északi területeire vezető sztyeppi
kereskedelmi útvonal hosszú időre az ő ellenőrzé-

37. kép. A bajánovói 279. sír rajza (Permi határterület)

sük alá került, egészen addig, amíg a volgai bolgár terjeszkedés a 10. században el nem érte ezt a területet. A karajakupovói és nyevolinói anyagi kultúrában számos lelet utal az Urál-vidéki ugorok és a közép-ázsiai kézműves és kereskedelmi központok között fennállt kereskedelmi kapcsolatokra. A legfontosabbak ezek közül a nagy számban előforduló 6–8. századi szászánida érmék, amelyeket főleg ékszerként, például csüngőként vagy nyakék részeként hordtak, de a helyi ötvösök is felhasználhat-

ták nyersanyagként. A régészeti adatok alapján míg a Volga alsó folyásvidékéről (a Volga és a Káma összefolyása, illetve a Volga torkolata közötti területről) mindössze 18 darab, az 5. század vége és a 9. század közepe közé keltezhető szászánida drachma került elő, addig a karajakupovói, nyevolinói és lomovatovói területekről már 210 ilyen érme ismert. Utóbbiak közül 10 darab a karajakupovói és nyevolinói kultúra temetőiből származik. A 7–8. századi bizánci és közép-ázsiai darabokkal együtt összesen

38. kép. Véséssel díszített aranyozott ezüst tarsolylemez a bajanovói temető 279. sírjából (Permi határterület).
Rekonstrukció: Türk Attila – Strohmayer Ádám (2022. Gyüdi S. rajza)

közel 500 érme van a régió leletanyagában; ezek többsége a nyevolinói kultúra területéről származik. Elterjedési térképekről leolvasható, hogy ezek az érmék a karajakupovói és nyevolinói kultúra területén keresztül jutottak el a Káma vidékére.

Azon lelőhelyek elhelyezkedése, ahonnan keleti érmék kerültek elő, szintén alapot adott annak a feltételezésnek, miszerint létezett egy sztyeppi kereskedelmi útvonal, amely a volgai bolgárokat megkerülve az Urál-vidéki ugorok területén haladt át. Erre utalnak a térség leletanyagában megtalálható iráni (szogd) ötvöstarogyak is: egy díszes tál az Orenburgi területről, amelyen a legendás szászá-

nida király, Bahram Gur látható gazellavadászat közben; egy korsó a sztyerlitamaki temetőből; tálak, csészék és egy ivókürt a Gyoma folyó felső folyásvidékén talált avrjuztamaki kincsleletből; egy uralkodói vadászatot ábrázoló csésze az ufai kincsleletből.

Az Urál nyugati előterének középső területein élő lomovatovóiakhoz az általuk biztosított prémárak ellenében hatalmas mennyiségű ezüsttárgy, például szászánida (iráni), horezmi, szogd és bizánci edények, valamint kiemelkedő minőségű filigrándíszes, féldrágakő- és üvegberakásos, niellós és aranyozott ékszerek érkeztek. Ezeket kezdet-

39. kép. Aranyozott ezüst öntött övdíszek a bajanovói temető 279. sírjából (Permi határterület)

ben a régió déli részén élő ugorok területét átszelő sztyeppi kereskedelmi útvonalon, később, Volgai Bolgária megerősödését követően pedig a volgai és kámai útvonalon szállították. V. Ju. Lescsenko kutatásai alapján a világon mostanáig előkerült összes, ún. keleti ezüstökből álló kincslelet több mint fele az Urál nyugati előterének Perm környéki területeiről származik. Az ezüstedények legnagyobb része a 7–11. században érkezett ide szászánida és közép-ázsiai területekről. Ezenkívül a 9–11. században nagy mennyiségű ezüstpénz, több ezer arab

és bolgár dirhem is beáramlott a Perm környéki területekre, a tágabb régióba, vagyis az Urál nyugati előterébe pedig a 10–11. században még nyugat-európai eredetű ezüstdénárok is eljutottak. Az érmék, edények és ékszerek együttes előfordulása többnyire csak az ún. kincsleletekre jellemző. Az ezüsttárgyakból álló kincsleletek a kutatók többségének véleménye szerint a középkori ugorok családi és nemzetségi áldozóhelyeit jelölik. Az ugorok számára az ezüst „égi eredetű, szent fém” volt, ezért minden áldozóhelyen lennie kellett

40. kép. Poncolt ezüst halotti maszk a bajanovói temető 279. sírjából (Permi határterület)

bizonyos számú ezüstedénynek, amelyeket a különböző szertartásokhoz használtak. Ezenkívül sok egyéb ezüsttárgy is volt ezeken a helyeken, amelyeket isteneiknek szántak áldozatként.

Míg a karajakupovóiaknak a Káma alsó folyásvidékén formálódó volgai bolgár államhoz fűződő viszonyát érdektelenség és bizonyos mértékű ellenségesség jellemezte, addig a földműveléssel és állattartással foglalkozó, letelepedett életmódot folytató Káma-vidéki ugorok már nagyobb érdeklődést mutattak az Urál nyugati előterénél kedvezőbb éghajlati körülményeket kínáló, akkoriban többnyire lakatlan vidék iránt. A nyevolinói, lomovatovói és polomi ugor népesség egy része a 8. századtól

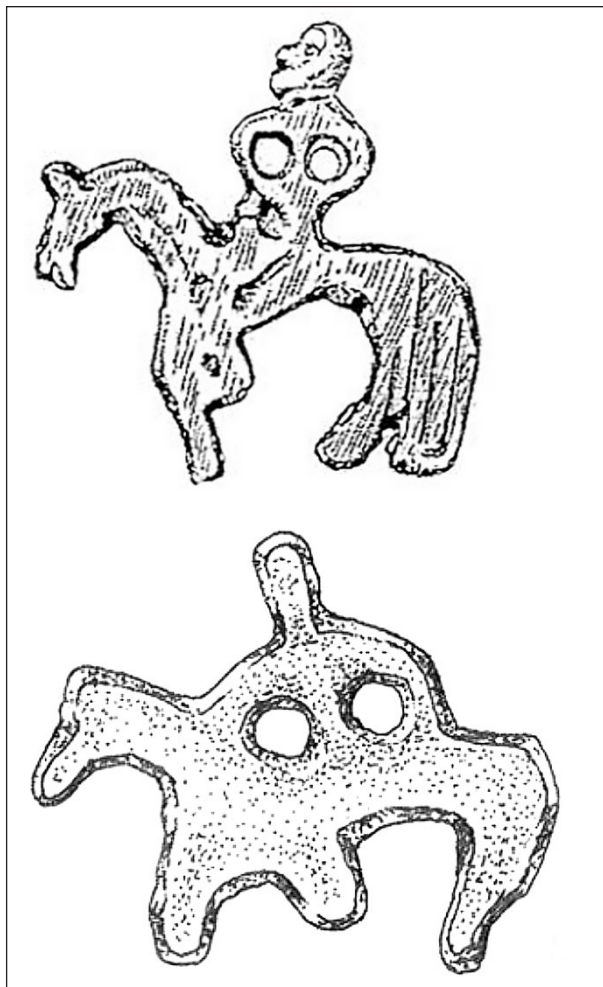
kezdve fokozatosan beszivárgott a Volga középső és a Káma alsó folyásvidékére. Így a volgai bolgárokhoz képest némileg korábban telepedtek meg ezen a területen, később pedig ők is formálói voltak a volgai bolgár állam kultúrájának és etnikai összetételének. Arra a kérdésre, hogy a polomi–lomovatovói és nyevolinói ugorok milyen előzményekből és okokból kifolyólag váltak résztvevőivé a volgai bolgár etnogenezisnek, csak további, részletesebb kutatások után lehet választ adni. Elképzelhető, hogy olyan politikai vagy éghajlati tényező áll a háttérben, amely a kérdés pusztán régészeti megközelítésből történő vizsgálata esetén rejtve marad a kutatók szeme elől. Az említett csoportok beszivár-

41. kép. A bajanovói 279. sírból előkerült tarsoly tartalma (fadugókkal lezárt sótartó, fából készült fésű), bal oldalon pedig a tarsoly zárószíjának maradványai láthatók

42. kép. Lovast ábrázoló ezüstcsüngők
(lelőhely: bajanovói temető, Permi határterület)

43. kép. Lovast ábrázoló csüngők (lelőhely: Hajdúszoboszló-
Árkoshalom 151. sír [10. század – 11. század eleje];
északkelet-bulgáriai szórványlelet)

Egy 10. századi saga a következőket írja Karli, Günstein és Thorir Hund hadjáratáról, amelyet Bjarmalandsba vezettek: „... egy nagy tisztásra értek, ahol egy magas fakerítés húzódott, kapui zárva voltak. A kerítésnél minden éjjel hat ember őrködött három váltásban, váltásonként két-két ember. Az őrzést a helyi lakók látták el. Amikor Thorir Hund és társai a kerítéshez értek, nem találtak ott őrköt, mert akik addig ott voltak, hazamentek, a váltás pedig még nem érkezett meg... Thorir Hund ekkor így szólt: »A kerítésen túl egy kurgán van, tele arannyal és ezüstrrel; menjenek oda az embereink. Ott áll a bjarmalandiak bálványa, Jomala is, senki se merészelje kirabolni.« Ezután odamentek a kurgánhoz és annyi pénzt hoztak el, amennyit csak bele tudtak tömni ruháikba. Amint arra számítani lehetett, a kincset nagy mennyiségű föld borította. Ezek után Thorir Hund útnak indította őket a következő utasítással: »Karli és Günstein, menjetek előre. Én utolsóként fogok menni (és fedezem a csapatot).«¹ Ennek hallatára mindenki a kapukhoz indult, Thorir Hund pedig visszament Jomalához és titokban ellopta a bálvány térdén lévő ezüstcsészét, amely tele volt ezüstpénzzel.”

¹ A saga idézett részének orosz nyelvű közlése: Bader, O. N. – Szmirmov, A. P. / Бадер, О. Н. – Смирнов, А. П.: «Серебро закамское» первых веков нашей эры. Барты́мское местонахождение. Труды ГИМ: Памятники культуры 13. Москва 1954.

44. kép. Préselt övdíszekkel ellátott öv a bajanovói temető 357. sírjából (Permi határterület)

gása még a 8. században kezdődött meg, nem sokkal azután, hogy az imenykovói kultúra kiszorult a Volga középső és a Káma alsó folyásvidékéről. A Középső-Volga vidékét elérő első olyan bevándorlási hullám, amely az Urál nyugati előteréből indult ki, az igimi temető révén régészetiileg is elkülöníthető. Ezt a lelőhelyet egy kis számú, kulturális tekintetben homogén közösség használta.

A 9. században annyira tömegessé vált az ugorok beáramlása, hogy amellett, hogy a bolgároknál korábban telepedtek meg a később Volgai Bolgária központi részét alkotó területen, bizonyos ideig még többségben is voltak hozzájuk képest. Mindent a 9. század utolsó harmada és a 10. század első fele közötti időszak legnagyobb pogány temetőinek (Tankejevka, Tyetyusi, Bolsije Tyigani, Izmeri XII, Bolsije Tarhani) leletanyaga bizonyítja. Az itt feltárt sírokban a polomi, lomovatovói és nyevolinói kultúrára jellemző tipikus ugor elemek voltak megfigyelhetők.

Volgai Bolgária népességének polomi–lomovatovói komponense a tankejevukai temető leletanyagában mutatható ki legteljesebb formájában: az itt feltárt sírokból összesen kb. 200 polomi–lomovatovói típusú kerámia és 40 halotti maszk került elő, emellett a hajdíszként használt boltíves és lófejes csörgős csüngők, bimetál csiholók, csontból készült kiskanalak és az Urál nyugati előterében élt kora középkori ugorok anyagi és szellemi kultúrájára jellemző egyéb tárgyak szintén nagy számban voltak jelen ezen a lelőhelyen. A Volga jobb partján előkerült Bolsije Tarhani-i temetőben jelentős mennyiségű nyevolinói típusú kerámiát találtak, csakúgy,

mint az ezzel majdnem pontosan átellenben, a folyó túlsó partján fekvő tankejevukai temetőben (mindennek ismeretében nem meglepő, hogy a korai bolgár temetők magas, több mint 70%-os tipológiai egyezést mutatnak az Urál nyugati előterének erdős területeiről ismert nyevolinói és polomi–lomovatovói típusú temetőkkel).

Az, hogy mi okozta a nyevolinói, lomovatovói és polomi törzsek Volgai Bolgária területére irányuló tömeges elvándorlását, egyelőre nem tisztázott. A kutatók eltérő okokat látnak a háttérben: egy ilyen mértékű népvándorlás egyik lehetséges okaként a túlnépesedés említhető, amelynek következtében az akkori szállásterületek már nem tudták kielégíteni a dinamikus növekvő népesség élelmiszerszükségleteit. Egy másik elképzelés szerint valamilyen belső, mélyreható konfliktus támadt az ugorok között, amelyet a népesség egy részének önkéntes elköltözése oldhatott fel. További lehetséges magyarázat lehet egy járvány, egy állatállományt megtizedelő betegség, vagy akár valamilyen spirituális, vallási jellegű tényező. Egyes kutatók viszont azt vetették fel, hogy a nomád bolgárok a saját területük népességének növelése céljából erőszakkal telepíthettek át földműveseket és kézműveseket a Szilva és Ireny folyó völgyéből a Volga középső és a Káma alsó folyásvidékére. Ez utóbbi a realitásoktól meglehetősen elrugaszkodott elképzelésnek tűnik, az ugyanis kevésbé valószínű, hogy a még gyenge, nem egységes, időnként egymással harcoló, katonailag és politikailag szervezetlen volgai bolgár törzsek el tudták volna látni egy nagyobb embertömeget megmozgató és egy több száz kilométeres út megtételét

A csodaszarvas mondája azt beszéli el, hogy hogyan vezette el egy szarvas Hunort és Magort, a hunok és magyarok ősét új hazájukba, Európába, „a szarmaták földjére”. Ott rátaláltak egy bizonyos Belár fejedelem lányaira, akiket feleségül vettek. Később az alán fejedelem, Dula lányaival is házasságot kötöttek. Ennek köszönhetően a magyarok nagy, erős néppé váltak. Fodor István szerint a csodaszarvas mondája még az Urálontúlon, a szargatkai kultúra területén keletkezett és vált a korai magyar kultúra meghatározó elemévé, és ez a korai magyarság egyik tipikus etnikumjelző motívuma. Az egyik urálontúli nép, a manysik honfoglalásához kötődő mondában egy szent (jávor) szarvas szerepel.

igénylő erőszakos áttelepítés fegyveres felügyeletét és biztosítását. Ezért az ugorok minden bizonnyal saját döntésükből, valamilyen természetes körülmény hatására települtek át Volgai Bolgáriába az Urál nyugati előteréből.

Az említett gazdasági és egyéb okok mellett klimatikus tényezőkkel is számolhatunk: az Urál nyugati előterének erdős vidékein élő nyevolinói, lomovatovói és karajakupovói ugorok a szállásterületeiket kedvezőtlenül érintő éghajlati változások következtében az új időjárási viszonyok között optimális életkörülményeket kínáló erdős sztyepp felé indultak meg. A velük rokon helyben maradt népességgel azonban minden bizonnyal továbbra is kapcsolatban maradtak: a lomovatovóiak és Volgai Bolgária között élénk kereskedelmi kapcsolat jött létre, az Urál nyugati előterében pedig kevert népességű volgai bolgár kereskedő- és kézművestelepek jelentek meg.

Arra, hogy ekkoriban pontosan miként alakultak a bolgár–ugor kapcsolatok ezen a vidéken, valószínűleg soha nem derül fény, a következő három tény azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni.

1) A 9. század elején egyszerre több változás is lejajlott a térségben: eltűnt a nyevolinói és karajakupovói kultúra, a lomovatovói kultúra pedig egy kisebb területre szorult vissza.

2) A 12. századi magyar krónikás, Anonymus leírása szerint pontosan ekkor került sor arra, hogy

45. kép. A bajanovói 357. sír részletfotója

„[...] a hétmagyarnak nevezett hét fejedelmi személy Szkítia földjéről nyugatra vonult. Kööttük volt Ügyek fia Álmos, Magóg király nemzetségéből, jó emlékezetű uruk és tanácsadójuk feleségével és Árpád fiával [...] s szövetséges népek megszámlálhatatlan sokasága. [...] az Etil folyón pogány módra tömlőn ülve keltek át, s nyomát sem találták városoknak vagy emberi életnek [...] mígnem Oroszországba nem értek, amelyet Szuzdálnak hívnak”.²

² Anonymus magyar fordítása: HKÍF 1995, 288.

46. kép. Ezüst övdíszekkel ellátott bizánci öv (lelőhely: bajanovói temető, Permi határterület)

3) A Kárpát-medencei honfoglalás kori és kora Árpád-kori (10. századi – 11. század eleji) magyar sírok, illetve az Urál nyugati előteréből ismert lomovatovói, nyevolinói és karajakupovói ugor sírok összehasonlító tipológiai elemzése magas, 70%-os egyezést mutat a két népesség temetkezési szokásai között.

Mindezek alapján az a határozott véleményünk, hogy a honfoglalás kori magyarság lényegében azonos az imént felsorolt régészeti kultúrák népességével, a legendás *Magna Hungaria* („Nagy / Régi Magyarország”) területe pedig, amelyet a Domonkos-rendi szerzetes, Julianus barát próbált megtalálni a 13. században, egybeesik az említett kultúrák lelőhelyeinek elterjedési területével (az Urál nyugati előterének középső és déli része). Az itteni ugorokat először a folyamatosan rosszabbra forduló erdővidéki éghajlat hozta nehéz helyzetbe – minden bizonnyal ez volt a fő kiváltó oka az erdős sztyeppre irányuló intraregionális (az Urál nyugati előterén belüli) vándorlásuknak –, majd az erdős sztyeppre érve a volgai bolgárok jelenléte állította őket sorsdöntőnek bizonyuló válaszút elé. Ekkor indult el nyugatra egy új haza reményében a magyarok nagyobb része, az ún. Hetumoger („hétmagyar”) törzsszövetség. A 9. század második felében a magyarokkal együtt számos olyan kulturális elem is eljutott a Kárpát-medencébe, amely az Urál nyugati előterének sztyeppi és erdős sztyeppi területein élt ugor népességre volt jellemző, például a halotti szemfedők, a posztszásánida jellegű tárgyak, a lóbőr sajátos szerepe a temetkezésekben stb. Elképzelhető, hogy a legmozgékonyabb és legharciasabb törzs, a karajakupovóiak kezdeményezésére indult

meg a vándorlás, amit a nyevolinóiak és a polomilomovatovóiak is támogattak. Érdekes egybeesés, hogy a nyevolinói települések nem csak a Káma vidékéről tűntek el a 9. század első negyedében, hanem a közép-uráli és észak-baskíriai területekről is.

A Volga középső folyásvidékén maradó ugor csoportok egy része fokozatosan beolvadt a formálódó volgai bolgár etnikai közegebe, más részük önállóan élt tovább Volgai Bolgária peremterületein. Utóbbiak régészeti hagyatékához tartoznak a Bolsije Tyigani-i, tankejevkaei és tyetyusi temetőben feltárt karajakupovói, lomovatovói és nyevolinói jellegű kései sírok. 1235-ben az ő leszármazottaikat találta meg Julianus barát az Etil folyó, azaz a Volga vidékén.

Ezenkívül a lomovatovói kultúra egykori kiterjedésének déli területein is megmaradtak ugor csoportok. Az Urál nyugati előterének 10–12. századi temetőiben még tipikus magyar tárgyak, például tarsolyveretek, ezüst övdíszek, szablyák és magyar készítésű ezüstedények is előfordulnak. Mindez arra utal, hogy a nyugatra vándorolt magyarok még hosszú idővel Kárpát-medencei honfoglalásuk után is bizonyos fokú közvetlen kapcsolatban voltak az itteni népességgel.

A magyarokra és a nyugat-szibériai ugorokra jellemző, ezüsből készült különálló halotti szem- és szájlemezek, illetve az egy vagy több részből álló halotti maszkok nagy számban fordulnak elő az Urál nyugati előterének 9–11. századi lomovatovói temetőiben. Ilyen maszkok a nyevolinói kultúra 7–9. századi és a vanvizgyinói kultúra korai temetőiből is ismertek. Néprajzi adatok szerint a szi-

bériai ugoroknál egészen az újkorig fennmaradt a halotti maszkok használata. A honfoglalás kori magyar temetkezésekben szintén előfordulnak különböző típusú halotti szemfedők. Összességében tehát a középkori Kelet-Európa viszonylatában ezeknek a tárgyaknak a használata az ugor (korai magyar) temetkezési szokások olyan specifikus jellegzetességének tekinthető, mint amilyen sajátos korai magyar viseleti elem a lemezes és veretes tarsoly.

A lomovatovói kultúra temetőiben rendkívül nagy számban fordulnak elő halotti maszkok, sokat ezek közül művészi igényességgel alakítottak ki. Lehetséges, hogy ezek a tárgyak az elhunyt valódi arcvonásait őrzik. Az Urál nyugati előterében ilyen maszkok kerültek elő a rozsgyesztvenszki, ogurgyinói, bajanovói, redikori, zaposzeljei, pleszói és sok más temető 9. századi – 11. század eleji sírjaiból. Fontos kiemelni, hogy ezeket a tárgyakat minden bizonnyal a társadalmi elit tagjaival temették el, legalábbis erre engednek következtetni a halotti maszkos sírok gazdag mellékletei. Emellett az is az előkelő temetkezések jellegzetessége, hogy némileg eltérnek az általánosan jellemző temetkezési szokásoktól, előfordulhat például biritualitás és a síroknak a megszokottal ellentétes tájolása, ez azonban obi-ugor néprajzi adatok alapján nem a vezetőréteg eltérő etnikumára, hanem a társadalomban betöltött sajátos szerepére utal.

Az Urál nyugati előterének Perm környéki területeiről sok olyan temető ismert, amelyekből a lovas fegyverzet kiemelkedő leletei kerültek elő. A legelőkelőbb harcosok sírjaiban tipikus magyar fegyverkészletet, szablyát, fokost és nyílhegyeket találunk. Szablyás sírokat a következő temetőkből ismerünk: Gyemenki, Tyeljacsij Brod, Redikor, Bajanovo, Pleszo, Agafonovo I, Averino II, Sztjepanovo Plotbiscse, Zagarszkij (Szoboljovo). Sok szablyalelet esetében megfigyelhető az ezüsből vagy bronzból készült markolatgomb, valamint a díszes koptató és a függesztőfül is. Az ezeken a lelőhelyeken feltárt markolatdíszek és hüvelyhez tartozó díszítmények párhuzamait a Kárpát-medencei honfoglalás kori magyar leletanyagban találhatjuk meg. A szablyás temetkezésekben rendszerint kantárdíszek, kengyelek és hevedercsatok is előfordulnak.

A lomovatovói kultúra temetőit megvizsgálva láthatjuk, mennyire fontos része volt a ló a temeté-

si szertartásnak. Az állat maradványai, a koponyája (gyakrabban inkább csak az állkapcsai) és a lábai vagy patái rendszerint az elhunyt lábánál kerülnek elő. A régészek a sírok betöltésében viszonylag gyakran találnak lócsontokat (leggyakrabban fogakat), az erdővidéki ugorok takarékos mentalitása ugyanis nem engedte meg, hogy egy teljes lovat helyezzenek az elhunyt mellé, ehelyett az állatot a halotti toron fogyasztották el. A nagyobb lóállománnyal rendelkező sztyeppi és erdős sztyeppi ugorok és magyarok az elhunyt harcosok sírjaiba szintén a ló fejét, patáit és kitömött bőrét (kitömött lóbőrös temetkezés), vagy pedig a fejét és az összehajtott bőrét helyezték (összehajtott lóbőrös temetkezés). Magyar kutatók megfigyelései szerint a lovastemetkezéseknek van egy további típusa is, az ún. lószerszamos temetkezés (ezekből a sírokból lócsont egyáltalán nem kerül elő).

Fontos kiemelni, hogy lócsontok, fegyverek, tarsolyok és egyéb értékes ékszerek, díszítmények a Kárpát-medencei honfoglalás kori síroknak kb. 3%-ában fordulnak elő, ez az arány pedig rendkívül közel áll az Urál nyugati előterének temetőire jellemző előfordulási arányokhoz.

A legjellegzetesebb magyar stílusjegyeket viselő leletek a bajanovói temető közelmúltban feltárt sírjaiból származnak. Ezen a lelőhelyen összesen 105, különböző típusú halotti szemfedőt tártak fel: különálló szem- és szájlemezeket (Kárpát-medencei párhuzam: Rakamaz-strázsadombi temető), az elhunyt szemére helyezett ezüstlemezeket és érméket (Kárpát-medencei párhuzam: Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvespart II. temető), valamint a poncolt és niellőzött arcvonásokkal ellátott maszkokat. A temető sírjainak több mint 40%-ában volt valamilyen halotti szemfedő.

A bajanovói temetőben olyan temetkezések is nagy számban kerültek elő, amelyekben szablyaleletek (összesen 20), kantárdíszek és egyéb lószerszámok voltak, két sír esetében pedig az elhunyt lábfejenél lókoponya (állkapocs) feküdt.

Bronz- és ezüstveretekkel díszített tarsolyokra utaló leletek 15 sírből kerültek elő, két 10. századi temetkezésben pedig ezüsből készült tarsolylemez maradványait találták meg. Külön figyelmet érdemel a 279. sírből előkerült lemezes tarsoly, amelyet vésett palmettás motívum díszít. A tarsolyban egy fadugókkal lezárt, szaruból készült sótartó és egy

fából készült, tipikus ugor díszítéssel ellátott kettős lófejes fésű volt. Ez a két tárgy csak a tarsolylemez anyaga, az ezüst konzerváló hatásának köszönhetően maradhatott meg ilyen jó állapotban.

Több olyan sírban is, amelyből szablya és kantárdíszek kerültek elő, megfigyelhető volt egy lovast ábrázoló ezüstcsüngő, amelyet az elhunyt mellkásán helyeztek el (összesen 9 ilyen csüngőt tártak fel, ebből 6 származik szablyás sírból). Ez minden bizonnyal annak jele volt, hogy az elhunyt a külön társadalmi csoportot alkotó lovas harcosok közé tartozott. Ehhez hasonló rangjelzések a honfoglalás kori magyar sírokban is előfordulnak.

A harcosok előkelőségét mutatja az is, hogy gyakorlatilag az összes ilyen sírban megfigyelhető a ruházatból vagy az elhunyt arcát fedő halotti lepelből megmaradt selyemmaradványok. A bizánciak hagyományosan selyemárukkal fizették ki türk és ugor szövetségeseiket. Az egyik bajanovói sírban a halotti maszkon, a kantárdíszeken, a lándzsacsúcscon és a kisebb méretű fokoson kívül egy bizánci ezüst övkészlet is volt, amely egyedi jelenetet, egy uralkodói lakomát ábrázol. Ilyen öveket a 8. századi

Bizáncban készítettek kitüntetés gyanánt a szövetséges „barbár” népek harcosai számára. A Bojanovóban feltárt bizánci öv feltehetően egy olyan ugor férfival jutott el a Káma vidékére, aki egykor a bizánciak oldalán harcolt. Az értékes tárgyat a harcos leszármazottai vagy rokonai örökölhették meg, amelyet aztán egy 10. században elhunyt férfival, talán a család utolsó katonáskodó tagjával temettek el. A bajanovói temető harcosírjaiból származó ezüst övkészletek arra utalnak, hogy az Urál nyugati előterének Perm környéki területein élt középkori ugorok társadalmában hosszú ideig fennmaradt a katonáskodás emlékezete.

Ebbe a temetőbe feltehetően egy olyan közösség temetkezett, amely etnokulturális hagyományai, és minden bizonnyal az általa beszélt nyelv tekintetében is rendkívül közel állt a honfoglalás kori magyarsághoz. Ily módon az Urál nyugati előterének Perm környéki területei (a délen elhelyezkedő 9–11. századi lomovatovói lelőhelyek) ugyanúgy *Magna Hungaria* részét alkották, mint az Urál nyugati előterének déli területei (Tatár föld északkeleti része és Baskíria).

*

Az Urál nyugati előterét a 12. században érte el az utolsó urálon túli ugor bevándorlási hullám. Ennek a népmozgásnak a nyomait a Szilva folyó völgyében feltárt temetők, Szeljanyino Ozero és Kiserty őrzik. Az újonnan érkezett, nomád vagy félnomád életmódot folytató ugorok az éghajlati és politikai viszonyok újabb kedvezőtlen megváltozása miatt hagyták el az Urálon túl erdős sztyeppei területeit. Nagy részük egészen a mai Tatár föld északkeleti területeiig vándorolt, itteni régészeti hagyatékuk csijaleki kultúra néven ismert. Itt rövid

időn belül felvették az iszlámot és beolvadtak az éppen formálódó baskír és tatár népbe.

Az Urál nyugati előterében maradt magyarok a mongol–tatár invázió következtében felmorzsolódtak. Egy részük feltehetően csatlakozott a mongolokhoz, más részük azonban a volgai bolgárokkal együtt az ellenállás mellett döntött, ami egyet jelentett a halállal. *Magna Hungaria* megszűnt, az egykor az Urál nyugati előterében élt ugorok ma élő utódait, a manyikat, a hantikát és a magyarokat pedig a hatalmas kelet-európai térség választja el egymástól.

АЖАНЛОТТ ИРОДАЛОМ

FORRÁSOK

- ANNYINSZKIJ 1940: Аннинский, С. А.: Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе. *Исторический архив* 3. Москва–Ленинград 1940, 71–112.
- CARPINI 1957: Карпини Дж. *История монгалов – Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны*. Ред., вступ. ст. примеч. Н. П. Шастиной. Москва 1957.
- GÖCKENJAN–ZIMONYI 2001: Göckenjan, H. – Zimonyi, I.: *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter*. Wiesbaden 2001.

- HKÍF 1995: *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk.: Kristó Gy. et al. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged 1995.
- JORDANES 1960: *Иордан. О происхождении и деяниях гетов (Getica)*. Вступ. ст., пер. и коммент. Е. Ч. Скржинской. Москва 1960.
- KONSZTANTYIN BAGRJANORODNJI 1991: *Константин Багрянородный: Об управлении империей*. Под ред. Г. Г. Литаврина – А. П. Новосельцева. Москва 1991².
- MEH 2002: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Szerk.: Györffy Gy. Budapest 2002.
- SZENTPÉTERY 1938: *Scriptores rerum Hungaricarum* 1–2. Ed.: Szentpétery, E. Budapest 1938.
- ЗАХОДЕР 1962: Заходер, Б. Н.: *Каспийский свод сведений о Восточной Европе: в 2 т. Т. 1*. Москва 1962.

SZAKIRODALOM

- ANCIENT CULTURES 1976: *Ancient Cultures of the Uralian Peoples*. Ed.: Hajdú, P. Budapest 1976.
- ARTAMONOV 1962: Артамонов, М. И.: *История хазар*. Ленинград 1962.
- BAGAUTGYINOV ET AL. 1998: Багаутдинов, Р. С. – Богачёв, А. В. – Зубов, С. Э.: *Праболгары на Средней Волге (у истоков истории татар Волго-Камья)*. Самара 1998.
- BELAVIN ET AL. 2001: Белавин, А. М. – Крыласова, Н. Б. – Семёнова, В. И.: Этническая ситуация в Пермском Предуралье и Тюменском Зауралье в эпоху средневековья. In: *Проблемы экономической и социально-политической истории дореволюционной России*. Тюмень 2001, 55–76.
- BELAVIN ET AL. 2009: Белавин, А. М. – Иванов, В. А. – Крыласова, Н. Б.: *Угры Предуралья в древности и средние века*. Уфа 2009.
- FLJOROV 1996: Флеров, В. С.: *Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы*. Москва 1996.
- FLJороVA 2003: Флерова, В. Е.: (Рец. на кн.) Róna-Tas A. Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. Budapest 1999. *Российская археология* 2003:1, 170–176.
- FODOR 1982: Fodor, I.: *In Search of a new Homeland. The Prehistory of the Hungarian People and the Conquest*. Budapest 1982.
- FODOR 1999: Fodor, I.: Hungarian Cultural History: the Early Periods. In: *A Cultural History of Hungary*. Ed.: Kósa, L. Budapest 1999, 9–41.
- FODOR 2009: Фодор, И.: Аналогии в археологическом материале древних венгров и волжских болгар и их историческое значение. In: *Материалы и исследования по средневековой археологии Восточной Европы*. Казань 2009, 126–131.
- FODOR 2010: Фодор, И.: Еще раз о путешествии Юлиана на Среднюю Волгу. *Уфимский археологический вестник* 2010:10, 138–140.
- GENING–HALIKOV 1964: Генинг, В. Ф. – Халиков, А. Х.: *Ранние болгары на Волге (Больше-Тарханский могильник)*. Москва 1964.
- GOLDEN 1980: Golden, P. B.: *Khazar studies. An Historico-philological Inquiry into the Origins of the Khazars* 1. Budapest 1980.
- GOLDINA 2003: Голдина, Р. Д.: Миграция угров в Европу в I тыс. н. э. In: *Угры. Материалы VI Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири» 9–11 декабря 2003 г., г. Тобольск*. Отв. ред.: Нескоров, А. В. Тобольск 2003, 57–63.

- GYÖRFFY 1975: Györffy, Gy.: *Autour de l'état des semi-nomades: le cas de la Hongrie*. Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 95. Budapest 1975.
- GYÖRFFY 1985: Györffy, Gy.: Landnahme, Ansiedlung und Streifzüge der Ungarn. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31 (1985) 231–270.
- HALIKOVA 1975: Халикова, Е. А.: Magna Hungaria. *Вопросы истории* 1975:7, 37–42.
- IVANOV 1999: Иванов, В. А.: *Древние угры-мадьяры в Восточной Европе*. Уфа 1999.
- IVANOV–KRILASZOVA 2006: Иванов, В. А. – Крыласова, Н. Б.: *Взаимодействие леса и степи Урало-Поволжья в эпоху средневековья (по материалам костюма)*. Под науч. ред. А. М. Белавина. Пермь 2006.
- KAZAKOV 2007: Казаков, Е. П.: *Волжские болгары, угры и финны в IX–XIV вв.: проблемы взаимодействия*. Казань 2007.
- MATVEJEVA 1997: Матвеева, Г. И.: *Могильники ранних болгар на Самарской Луке*. Самара 1997.
- MOGILNYIKOV 1993: Могильников, В. А.: К проблеме исходной территории миграции протовенгров. In: *Новое в средневековой археологии Евразии*. Отв. ред.: Ковалевская, В. Б. Самара 1993, 170–172.
- MORAVCSIK 1970: Moravcsik, Gy.: *Byzantium and the Magyars*. Budapest 1970.
- PLETNYOVA 1967: Плетнёва, С. А.: *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Материалы и исследования по археологии СССР 142. Москва 1967.
- RÓNA-TAS–BERTA 2011: Róna-Tas, A. – Berta, Á.: *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. Wiesbaden 2011.
- SUSARIN 1997: Шушарин, В. П.: *Ранний этап этнической истории венгров. Проблемы этнического самосознания*. Москва 1997.
- THE ANCIENT HUNGARIANS 1996: *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*. Eds.: Fodor, I. et al. Budapest 1996.
- VERES 1979: Вереш, П.: *Этногенез и этническая история венгерского народа до 896 года. Автореф. дис. ... канд. ист. наук*. Москва 1979.
- Проблемы археологии и древней истории угров. Сборник статей*. Отв. ред.: Смирнов, А. П. – Чернецов, В. Н. – Эрдели, И. Ф. Москва 1972.